

УДК 930.25:327.1:394:908(477.41-21)(092)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.10>

Кикоть С. М.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

Радіоненко Т. В.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАВЛА ЖИТЕЦЬКОГО У КИЇВСЬКІЙ ГРОМАДІ В 60-Х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано різновекторну діяльність П. Житецького у складі Київської громади в 60-х роках ХІХ ст.

Як один із співзасновників і найактивніших членів Київської громади, П. Житецький брав активну участь у всіх її основних заходах, що були спрямовані на підтримку української культури та поширення освіти серед широких мас українського населення, на здобуття національних прав українців.

Показано, що члени Київської громади і, зокрема, П. Житецький, розгорнули широку культурно-освітню діяльність, яка виявлялася насамперед у роботі недільних шкіл. За активної участі П. Житецького розпочалася підготовка до створення української читанки для народних шкіл.

З'ясовано, що П. Житецький доклав значних зусиль для організації одних із перших етнографічних експедицій, що зробили значний внесок у дослідження життя і побуту українського народу.

Автори статті акцентують увагу на опублікованих П. Житецьким працях у тогочасних вагомих періодичних виданнях, де видатний учений і громадський діяч активно виступає на захист свого народу і його права на вільний національний культурний розвиток.

Констатуємо, що багатогранна діяльність П. Житецького у складі Київської громади була спрямована на збереження й популяризацію української культури і стала важливою віхою на культурницько-політичному етапі національного відродження України.

При написанні наукової статті були використані хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний, порівняльний і персоналістично-біографічний методи дослідження.

Ключові слова: Павло Житецький, український національний рух, суспільно-політичне життя, громадська діяльність, просвітницька робота.

Постановка проблеми. Видатний учений і громадський діяч Павло Гнатович Житецький був одним із лідерів українського національного руху другої половини ХІХ ст. На думку сучасних українських науковців, його багатогранна наукова, педагогічна і громадська діяльність «становить цілу епоху в розвитку мовної культури, науки і освіти. Своєю працею учений прислужився національним змаганням, відстоюючи право українців на вільний розвиток культури, мови» [19, с. 55].

Варто відмітити, що поява національно-культурницьких напівтаємних організацій, зокрема Київської громади, заснованої на межі 1850–1860-х років, що стала своєрідним центром національно-культурного життя, об'єднавши письменників, істориків, етнографів, стала важливою ознакою національно-культурного відродження України другої половини ХІХ ст. [1, с. 143]. Власне саме П. Житецький і був одним із засновників і

організаторів створення Київської громади. Враховуючи, що видатний вітчизняний учений і педагог був одним із лідерів українського національного руху другої половини ХІХ ст., актуальним є подальше поглиблене вивчення його різновекторної діяльності у складі Київської громади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі різноаспектної діяльності П. Житецького у Київській громаді присвятили свої наукові розвідки В. Плачинда [15], А. Катренко, Я. Катренко [11; 12], О. Казакевич [9; 10], В. Ісаченко [7; 8] та ін. Однак, громадсько-просвітницька діяльність П. Житецького у Київській громаді потребує подальшого поглибленого вивчення, із залученням до наукового обігу раніше неопублікованих матеріалів.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу архівних матеріалів, наукових праць, епістолярної спадщини дослідити багатогранну діяльність видатного

вітчизняного ученого й педагога П. Житецького в Київській громаді в 60-х роках XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Громадська і суспільна позиція П. Житецького сформувалася у процесі довгого шляху, який почався ще в роки його навчання в Київській духовній академії. Павло Гнатович пізніше згадуватиме: «Тут, на Подоле, в вихре безграничних увлечень, в безконечних спорах о проблемах личной и общественной жизни, складывались первые мои понятия и убеждения, которые будут потом источником моих радостей и моих горестей» [6].

В Академії, у колі однодумців, П. Житецький захоплювався тією культурою і тими творами, що назавжди визначили його долю, долю людини, яка все життя керувалася єдиним правилом – благом рідного народу. Після занять студенти часто збиралися, обговорювали наболілі питання, читали різноманітну літературу, найбільше – твори Т. Г. Шевченка. Тож не дивно, що Павло Гнатович і його друзі переймалися болем і сумом Великого Кобзаря за історичну долю України – бажанням бачити її самостійною, а народ України вільним і щасливим [9, с. 142].

У Київському університеті П. Житецький одразу потрапив у вир нового студентського життя, пройнятого ідеями свободи, народництва, просвітництва. Саме тоді, починаючи з 60-х років XIX ст., під впливом національно-визвольних подій у Європі, а також в очікуванні антикріпосницької реформи (1861 р.) спостерігалось пробудження інтелектуальних і моральних сил у всіх сферах громадсько-політичного життя Російської імперії. Цей рух охопив Київ, Одесу, Полтаву, Харків, Чернігів, і вилився в потужну просвітницьку педагогічну діяльність української інтелігенції. Повсюдно створювалися нелегальні товариства, гуртки, об'єднання, сповнені прагнення поширювати освіту серед народу, пробуджувати його національну свідомість і самосвідомість, навчати грамоти широкі народні маси. Згодом вони дістали назву громади.

Цілком погоджуємося з думкою О. Казакевич, яка стверджує, що Київська громада об'єднала національно свідому українську і проукраїнськи налаштовану польську молодь, яких, у свою чергу, «об'єднувала одна національна українська ідея на демократичному ґрунті, об'єднували спільні симпатії і антипатії, одна загальна течія відродженої і натхненої віри в українську народну самостійність, любов до рідного краю і люду» [9, с. 142]. Громада нараховувала близько ста активних членів, та ще понад двісті молодих людей, які гур-

тувалися навколо неї. Крім П. Житецького до її складу увійшли В. Антонович, Т. Рильський, М. Драгоманов та ін.

Появі громади і формуванню її ідейних засад сприяла загальна атмосфера політичного життя в Україні початку 1860-х років. «Ми склалися розумово і морально під враженням селянської реформи, яка служила для нас точкою опори у всіх помислах про благо народу», – згадуватиме пізніше П. Житецький [4, с. 112].

Як доречно зауважують І. Коляда та С. Кравченко, громадівці «...підхопивши ідеї романтизму, європейської передової думки, вірили у «великі сили» народу» [13, с. 7]. З цього приводу П. Житецький зазначав: «Ми отримали од старшого покоління романтичний погляд на народ і народність. Ми поклонялися народу як животворящій стихії. Нам почувалось, що перше проміння свободи освітить нам народну душу з такої сторони, з якої ми не бачили її, що вийдуть із самого народу великі сили, котрі стануть рядом з нами для великої праці на українській ниві» [4, с. 124].

Саме громадівський рух, що в умовах всезагального контролю зумів зайняти нішу між власне культурницькою роботою та політичними партіями, виявився тим феноменом у житті української інтелігенції, котрий визначив особливості і перспективи її діяльності на найближчі десятиліття в більшості суспільних форм життя. Презентуючи себе як аполітичні і недержавні групи, громади напрочуд швидко зуміли знайти своє місце в тогочасному українському середовищі, і в цьому їх велика історична заслуга [14, с. 18]. Громадівці розуміли, що необхідно підвищувати культурно-освітній рівень широких мас українського народу, відстоюючи його власні потреби та інтереси.

«Ми добре вже знали, що однієї свободи вже мало – без науки, без європейської освіти. Знали ми й те, що націоналізм в його чистому виді навертає духовний настрій людини до консервативної доктрини. В питаннях національних ми не йшли далі тої границі, котра визначається потребою самооборони. Дуже гидкий нам був як польський, так і московський націоналізм з інстинктами державного насильства» [5, с. 178].

Члени Київської громади розгорнули широку культурно-освітню діяльність, яка виявлялася насамперед у роботі недільних шкіл. «Ми завели при своєму товаристві, – згадував П. Житецький, – так звану семирічну школу, програмою якої передбачалося пройти курс гімназії». Цю школу громадівці утримували за власні кошти. Навчання велося українською мовою. Молоді вчителі-сту-

денти ознайомлювали учнів з літературою й історією України, намагалися виховувати їх у національному дусі. З цією метою використовували «Граматку» П. Куліша та «Буквар южнорусский» Т. Шевченка. Нестача підручників і навчальних посібників українською мовою спонукала молодих вчителів самих братися за перо. Незабаром побачили світ «Домашня наука. Перші початки» та «Домашня наука. Вищі початки» К. Шейковського, «Українські прописи» О. Кониського, «Щотниця» Д. Морозова. За активної участі П. Житецького розпочалася підготовка до створення української читанки для народних шкіл.

Крім того, П. Житецький брав активну участь у підготовці періодичних рукописних видань Київської громади: газети ліберального спрямування «Громадниця» і журналу «Помийниця». Перший номер «Громадниці» вийшов у вересні 1861 р., а сатирико-гумористичний журнал «Помийниця» видавався впродовж 1863-1864 рр. У першому номері журналу, у вступній частині – «Від редакції» – визначалася мета створення видання: «здумали ми змалювати у своїй часописі усе те сміття, якого багато набралось в нашому житті, тим то й дали ми своїй часописі ім'я Помийниці» [9, с. 143].

Не залишаючи недільних шкіл, П. Житецький працював викладачем на вчительських курсах у Києві, які відкрилися в 1862 р. й готували вчителів для сільських шкіл. Молодий педагог викладав цікаву науку – «методику объяснительного чтения», розуміючи, що таке «чтение» в народній школі можливе за двох умов: 1) щоб воно велося несуперечно народному світогляду; 2) щоб велося народною мовою. Тому на заняттях розмовляв українською мовою, розповідав про історію українського народу, народний світогляд.

Також члени Київської громади ставили перед собою одним із головних своїх завдань проведення етнографічних досліджень. «Велись вони з тою метою, щоб навчитися від самого народу думати, говорити і жити по-народному, а потім того, щоб виробити метод народної освіти на підставі народного світогляду», – писав згодом П. Житецький [5, с. 179].

Зазвичай організовувалися такі експедиції студентами-громадівцями під час літніх канікул. Цікавило молодих етнографів все, що було пов'язано з народною творчістю: легенди, прислів'я, повір'я, пісні, різноманітні прикмети, особливості місцевих говірок та діалектів. З цього приводу В. Плячинда зауважує: «Убравшись у селянський одяг, накинувши на плечі темно-синій жупан, на голову вклавши смушкову шапку та підправивши свої

«статечні вуса, П. Житецький зі своїми друзями відправлялися в мандри, які відбувалися здебільшого на Київщині та Полтавщині, часом на Чернігівщині» [15, с. 70].

Після закінчення університету 1864 р. П. Житецький зі своїм товаришем М. Лисенком поїхали на Полтавщину, до його рідні, щоб записати народні пісні. Про цей факт Олена Пчілка зазначає наступне: «Приїхали вони до родичів Житецького, а від них ходили на улицу, де збиралися хори селянської молоді. Обидва гості, в козацькому вбранні, з мужицькою мовою на устах, звертали на себе велику увагу: се здавалося чудним, непевним. Отже, їх перше цуралися, боялися якихсь лихих «паничівських жартів». Але незабаром побачили, що вони дійсно цікавляться таки піснями; тоді й дівчата й хлопці охоче співали їм. В результаті цього були записані тоді дуже гарні сільські пісенні мелодії й зазначено особливості гуртового співу в Полтавщині» [16, с. 52].

Результатом цих подорожей стало видання «Исторические песни малорусского народа с примечаниями В. Антоновича и М. Драгоманова» [20, с. 277].

Як доречно зауважує В. Ісаченко, «...етнографічні дослідження П. Житецького здійснювалися крізь призму усної народної творчості та творів давніх українських письменників» [8, с. 12]. Вітчизняна дослідниця констатує, що П. Житецькому вдалося розкрити образ матері в етнокультурних надбаннях українського народу; тему внутрішньо-сімейних відносин та систему цінностей у житті простої української родини; схарактеризувати систему взаємовідносин «батьки – діти»; виокремити засоби виховання молодого покоління (на думку Павла Гнатовича, велику роль у цьому відіграють вірші, колядки, думи та інші зразки усної народної творчості, які слугують для передачі від покоління до покоління ціннісних орієнтацій та виховного досвіду). За словами П. Житецького, родина в поетичних уявленнях українців складає цілий культ. Вся етика відносин базується на сімейній моралі, заснованій на почутті «рідства» та взаємній симпатії близьких по крові людей [8, с. 12].

Така діяльність громадівців не могла довго залишатися «непоміченою». О. Русов з цього приводу зазначав: «Звісно, не обійшлося без доносів на цих студентів, як їх прозивали тоді – «хлопоманів» або «хохломанів», – і по начальству, і в пресі. До того часу ще не було страшного слова сепаратизм; його пустили саме тоді, коли Житецький заклав «Громаду», і це новомодне слово почали

переживувати «Московские ведомости». ...Панство й лівого, й правого берегу Дніпра обурилося проти дерзновенних думок просвіщати простий люд, бо, казало воно, коли стане той люд грамотним, то не буде в нас ні куховарок, ні лакеїв, ні кучерів, ні інших робітників. Лемент зняли й польські, й другі пани Лівобережжя й Правобережжя проти таких «хлопоманів», яким був Житецький. І пани в своїх писаннях почали вживати це страшне слово – «сепаратизм» [17, с. 260].

Влітку 1862 р. Членами Київської громади була складена заява «Отзыв из Киева», яка ставила на меті захиститися від нападів і звинувачень урядової влади у сепартизмі та українофільстві. На початку 60-х років політична ситуація в країні характеризувалася антидемократичними віяннями: будь-які прояви національного руху жорстоко каралися, а його діячі переслідувалися і зазнавали постійного тиску з боку влади. «Отзыв из Киева» був спробою висвітлення громадівцями обґрунтування їх діяльності. І хоча вони не могли писати про все відкрито, в заяві відбиваються погляди членів Київської громади. Склали це звернення П. Чубинський, В. Антонович, П. Житецький та інші, а підписала його 21 особа [9, с. 143].

У своїй заяві громадівці доводили, що ніяке коло освічених людей не має права «накидати величезній більшості народу, використовуючи його нерозвиненість та безмовність, будь-яку теорію» [4, с. 99]. Вони вважали основним обов'язком інтелігенції «ужити всяких можливих заходів і способів, щоб добути народові освіту, визнати себе, свої потреби, уміти ознайомувати їх, нарешті внутрішнім своїм розвитком дійти до того щабля громадівства, яке дає йому закон. Доки нарід своїм розвитком не стане в рівень із сучасним йому становищем, даремне вигадувати для нього, та ще й без нього, дальші шляхи поступу... А поки що громадівці вважали за краще допомагати розвитку народу і чекати того часу, коли народ сам зможе розмовляти з ним «про речі, які зараз неприступні для його розумового розвитку, а через те для нього й загадкові, темні, непотрібні» [4, с. 100].

Може й сам Житецький бачив, що його об'єктивні наукові праці не читаються тими земляками, для яких він головніше писав їх, що вони їм здаються дуже абстрактними й далекими од дійсного життя, але він не покидав пера по народному прислів'ю: «Не вважай на врожай: сій жито – хліб буде!». Він любив той народ, з якого вийшов, мав певну віру в його неабиякі розумові й мистецькі сили і певну надію покладав на те, що його думки, коли не за його життя, то після смерті,

стануть звісні тому народові, про який і для якого він писав [17, с. 262].

Громадівці, і в їх числі П. Житецький, тісно співпрацювали з такими періодичними виданнями, як «Основа», «Киевская старина», «Киевский телеграф», «Этнографическое обозрение», «Педагогический сборник», «Записки НТШ» та ін.

Створений 1861 р. журнал «Основа» став осередком українського національного ліберального руху. Навколо «Основи» згуртувалися відомі педагоги й громадські діячі. В «Основі» «...зустрілися два покоління українського громадянства», – писав С. Єфремов. – На чолі першого стояли такі популярні серед українців люди, як П. Куліш і М. Костомаров; визначнішими з другого боку були В. Антонович, М. Рильський, П. Житецький, О. Кониський, П. Чубинський та ін. [2, с. 387].

У цей період журнал «Основа» став «...виразником думок кращих людей України: їх патріотизму, їх демократизму і всього того, що було потрібно для добра рідного краю...» [18, с. 70]. На сторінках часопису П. Житецький та інші представники інтелігенції другої половини ХІХ ст. вели полеміку з тими науковцями і громадськими діячами, які вважали українофільство шкідливим явищем для російської імперії і не визнавали українську мову та культуру повноцінною [10, с. 114].

Власне відповіддю на антиукраїнську риторику у 1862 р. в журналі «Основа» стала опублікована стаття П. Житецького «Русский патриотизм» [3]. У цій науковій розвідці учений категорично заперечує спроби звести українську літературу до рівня літератури провінціальної, літератури «для домашнього вжитку» [3, с. 5]. Автор приходить до цілком логічного висновку: «...якщо є дві руські народності, то є й дві руські мови, і повинні бути дві окремі і самостійні літератури» [3, с. 10].

У вказаній статті П. Житецький переконливо доводив право на повноцінне існування української мови і літератури, що поряд з іншими слов'янськими мовами могла бути мовою літератури, науки, освіти. Це перший виступ П. Житецького, спрямований на захист свого народу і права на його вільний національний культурний розвиток, залишився для Павла Гнатовича програмою для подальшої громадсько-політичної та наукової діяльності. До кінця життя він слідуватиме ідеям, проголошеним на початку 60-х років, коли ще був студентом Київського університету [9, с. 144].

13 серпня 1863 р. П. Житецький зустрічався з представниками Харківської і Полтавської громад у Полтаві, де обговорювалися питання листування між представниками громад, про поши-

рення «тісеньких проміжних громад», про збирання коштів і їх розподіл, про політичні процеси, що відбувались в країні.

Після придушення польського повстання 1863–1864 рр. царизм посилив наступ на демократичні сили країни. Після цього настали тяжкі часи для Київської громади. Перестала видаватися література для народу, Київська громада вже не мала друкованого органу, а її члени все більше занурювались у власні справи, багато хто виїхав з Києва. Серед них був і П. Житецький, який по закінченні університетського курсу у 1864 р. на три з половиною роки переїхав із Києва до Кам'янець-Подільського, де працював у губернській гімназії. Так, на певний час Київська громада припинила своє існування, але тільки для того, щоб наприкінці десятиріччя відродитися знову [9, с. 144].

Висновки. Отже, як один із співзасновників і найактивніших членів Київської громади,

П. Житецький брав активну участь у всіх її основних заходах, що були спрямовані на підтримку української культури та поширення освіти серед широких мас українського населення, на здобуття національних прав українців.

Великий патріот і яскрава постать тодішнього громадського життя доклав значних зусиль для організації одних із перших етнографічних експедицій, що зробили значний внесок у дослідження життя і побуту українського народу, показавши яскраві взірці вияву вроджених якостей духу українців, величну простоту, їхню безпосередність і, водночас, глибоку емоційність.

Констатуємо, що багатогранна діяльність П. Житецького у складі Київської громади була спрямована на збереження й популяризацію української культури і стала важливою віхою на культурницько-політичному етапі національного відродження України.

Список літератури:

1. Архів Михайла Драгоманова. Т. 1: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). Варшава, 1937. 289 с.
2. Єфремов С. Історія українського письменства / худож. оформл. В. М. Штогриня. Київ : Феміна, 1995. 686 с.
3. Житецький П. І. Русский патриотизм (Ответ «Дню»). *Основа*. 1862. № 3. С. 1–21.
4. Житецький І. Київська громада за 60-х років. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1928. Кн. 1. С. 91–125.
5. Житецький П. Г. З історії Київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченківських роковинах. *Записки Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка*. 1913. Т. 116. С. 178–180.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 1. Спр. 48183. Арк. 60 зв.
7. Ісаченко В. Діяльність П. Г. Житецького в Київській громаді: приклад активної громадянської позиції (кінець XIX – початок XX століття). Умань – 2011. *Наука. Освіта. Молодь* : матеріали III Уманської міжвузівської наук. конф. / ред. кол.: Побірченко Н. С., Сонько С. П., Чепка О. В. Умань : ПП О. О. Жовтий, 2011. С. 52–54.
8. Ісаченко В. П. Педагогічна та просвітницька діяльність Павла Гнатовича Житецького (1837–1911) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Умань, 2015. 21 с.
9. Казакевич О. Громадська діяльність П. Г. Житецького на початку 60-х років XIX ст. *Наукові записки*. 2001. Т. 19. С. 142–145.
10. Казакевич О. Павло Житецький. Життя та діяльність. Київ, 2008. 204 с.
11. Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. Ч. II. 60–90-ті роки XIX ст. Київ, 1999. 190 с.
12. Катренко А. М., Катренко Я. А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.). Київ, 2003. 179 с.
13. Коляда І., Кравченко С. «Ми склалися розумово і морально... у всіх помислах про благо народу». П. Чубинський та П. Житецький – організатори перших етнографічних експедицій (до 175-річчя з дня народження Павла Чубинського). *Історія в школі: науково-методичний журнал*. 2014. № 1–2. С. 7–9.
14. Коляда І. Українська інтелігенція і національний мовно-літературотворчий процес (60–80-ті рр. XIX ст.). *Історія в школі: науково-методичний журнал*. 2010. № 7–8. С. 18–24.
15. Плачинда В. М. Павло Гнатович Житецький. Київ, 1987. 207 с.
16. Пчілка О. Микола Лисенко (спогади і думки). *Микола Лисенко у спогадах сучасників* : у 2-х т. / упоряд., передм. та комент. Р. Я. Пилипчука. Т. 1. Київ: Муз. Україна, 2003. 72 с.
17. Русов О. О. Пам'яті П. Житецького. *Щоденники та спогади* / Упоряд., підгот. до друку, вступна стаття, комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. 320 с.
18. Шешенко І. Українські шестидесятники. *Записки УНТ в Києві*. 1908. Кн. 1-2. С. 70–77.
19. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): колективна наукова монографія в 3 ч. / НАН України, Ін-т історії України ; відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ, 1999. Ч. 2. С. 55.
20. Чубинський П. Украинский спектакль в Чернигове. *Основа*. 1862. № 3. С. 277.

Kykot' S. M., Radionenko T. V. ACTIVITIES OF PAVLO ZHYTETSKYI IN KYIV COMMUNITY IN THE 60-s OF THE 19th CENTURY

The article analyzes the various activities of P. Zhytetskyi as part of the Kyiv community in the 60-s of the 19th century.

As one of the co-founders and most active members of the Kyiv community P. Zhytetskyi took an active part in all its main activities, which were aimed at supporting Ukrainian culture and developing education among the broad masses of the Ukrainian population, and at obtaining national rights for Ukrainians.

It is shown that the members of the Kyiv community and P. Zhytetskyi launched a wide cultural and educational activity, which manifested itself primarily in the work of Sunday schools. With the active participation of P. Zhytetskyi, preparations for the creation of a Ukrainian reading book for public schools began.

It was found out that P. Zhytetskyi made significant efforts to organize one of the first ethnographic expeditions, which made a significant contribution to the study of the life and lifestyle of the Ukrainian people.

The authors of the article focus on the works published by P. Zhytetskyi in the important periodicals of the time, where the outstanding scientist and public figure actively defends his people and their right to free national cultural development.

We note that the multifaceted activity of P. Zhytetskyi as part of the Kyiv community was aimed at preserving and popularizing Ukrainian culture and became an important phase in the cultural and political stage of Ukraine's national revival.

Chronological, comparative-historical, retrospective, comparative, and personalistic-biographical research methods were used when writing the scientific article.

Key words: *Pavlo Zhytetskyi, Ukrainian national movement, social and political life, public activity, educational work.*